

Լ. Վ. Խանգաղյան

ՀԵՏԱԻՈՒԶԱԿԱՆ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐ ԿԻՐՈՎԱԿԱՆԻ ՄԵՐՁԱԿԱՅՔՈՒՄ

1959 թ. ամսանր հնագիտական հետախուզական աշխատանքների ընթացքում, կիրովականի ժայռամասում՝ «Փոսի ճոթեր» կոչվող հանդամասում, մեղ հաջողվեց հայտնաբերել ազորիթների մասեր, օբսիդյանքարեր, խեցեղենի բեկորներ: Հետազոտությունը ցույց տվեց, որ այս հանդամասը բնակատեղի է եղել սկսած դեռևս էնեոլիթյան ժամանակաշրջանից:

Բնակատեղին գտնվում է բարձրագիր մի վայրում: Այն իրենից ներկայացնում է գազաթու՛հ Նյուսիս ուղղված բարձրագիր հողանկյունաձև մի հրմանդան երկու կողմից շրջապատված խորը ձորերով (արևմուտքից «Շյուրկուտի ձորով», իսկ արևելքից՝ «Հայդարբեկի ջրով»), որոնց միջով փոքրիկ գետակներ են հոսում: Հարավից այն ներկայացնում է մի աստիճանաձև բարձունք կազմված 10 հսկա տեղաքաններից, որոնցից յուրաքանչյուրը ունի մոտ 15 մ լայնություն: Հրմանդանի դադաթը հարթ է, տափակ, դարևը շարունակ այն ծառայել է որպես հանդամաս: Այժմ էլ նրա, ինչպես հարթ դադաթը, այնպես էլ տեղաքանների մակերևույթը օգտագործվում են որպես պահպանարածություններ:

1960 թ. բնակատեղիի երկայնքով, ջրամբարի և ջրատար խողովակների համար արևմտյան կողմից վերից-վար՝ Նյուսիսից-հարավ գծով, 2—3 մ խորությամբ, 3 մ լայնությամբ և մոտավորապես 250 մ երկարությամբ խրամատ փորվեց:

Այս կտրվածքը երևան բերեց կուլտուրական մնացորդներով հազեցված շերտեր: Այստեղ բնակատեղիի օ-րդ տեղաքանի վրա, խրամատի աջ եզրին, 25 քառ. մետր տարածության վրա, կատարեցինք մեր հետախուզական պեղումները:

Վերին, կես մետրանոց հումուսային շերտը գերծ էր բարերից: Արևմտ հանդիպում էր էնեոլիթյան և ուշ շրջանի խեցեղենի բեկորներ, կուլտուրական շերտից այն անբաժանված էր մոտ 4 սմ հաստությամբ կավային ստերիլ շերտով:

Առաջին կուլտուրական շերտը, որն սկսվում էր դեռևս մակերեսից մոտ 55 սմ ցածր, բավական հարուստ էր աչքված փայտի կտորներով, օսկրային մնացորդներով և կերամիկայի բեկորներով:

Քառակուսու Նյուսիս-արևմտյան անկյունում, մոտ 1,7 մ խորության վրա բացվեց քարե մի կլոր կառուցվածք, որն արևմտյան կողմից փակված էր: Այն բավական խորն էր բնկած և նրա հիմքը հասնում էր մինչև 2-րդ շերտի հատակը: Ունեն 1,3 մ բարձրություն և 1,5 մ տրամագիծ: Պատերը մեկ շարք անկանոն, անմշակ, մանր ու մեծ քարերի շոր շարվածք էին ներկայացնում: Արան կից նույնատիպ մի կլոր կառուցվածք բացվեց 2-րդ կուլտուրական շերտը պեղելիս, որից միայն մի փոքր մասն էր պահպանված 30 սմ բարձրությամբ: Այս կլոր կառուցվածքների լայնությունը զգալի էր որոշել, հավանաբար դրանք պահեստի դեր են կատարել:

Ինչպես վերը նշվեց, 1-ին կուլտուրական շերտը բավական հարուստ էր անզարդ և վարդապարուն խեցեղենի բեկորներով, որոնք բաժանվում են հետևյալ խմբերի.

1. Ոչ շատ բարձր վզով, դեպի դուրս լայնացող շրթերով սափորների մասեր՝ աղեղնաձև կանթով (աղ. 1, նկ. 1):

2. Մեծ կովկիթի մաս, լայնաբերան, կարճազույն, դեպի դուրս ոլորված շրթով: Ունեն ներծկված ժայռակեններ, որոնց վրա փայլեցման միջոցով ալիքաձև դոտիկներ են արված (աղ. 1, նկ. 2, ձախից վերևին):

3. Թաղարի մաս մոխրազույն, լայնաբերան, ոչ շատ բարձր ուղիղ կանդնած վզով, դուրս սկսված, անկյուն կաղնուկ շուրթով, վզի հիմքում, օսկր հորիզոնական գոտու վրա թևք հաստիկաձև ակոսներ (աղ. 1, նկ. 2, ներքևի շարք, աջից 1-ին):

4. Թաղարի մաս լայնաբերան, անվիղ, սուուցիկ իրանով, ուժեղ դեպի դուրս կախված շուրթերով, նրբախեղի, զորշազույն: Արտաքինից փայլեցման միջոցով ուղղահայաց և հորիզոնական իրար հասող անկանոն գծեր են արված (աղ. 1, նկ. 2, ձախից 1-ին):

ա. Քրեականների և թասերի բեկորներ սե, մոխրադույն և բաց կարմրավուն, ներձկված նեղ վզով և զեպի դուրս լայնացող նուրբ շուրթերով: Համարյա բոլորի ուսերին սեղեֆ և ներձկված գոտիներ: Սեղեֆ գոտիները զարդանախշված են շղթայաձև, պարանոձև, ատամնաձև, թեք հատիկաձև և բջիջաձև զարդանախշերով (ադ. 1, նկ. 3):

6. Փիալաների մասեր զեղնա-կարմրավուն, երկու տիպի.

ա) Հաստ խեցիով, շուրթը ոչ շատ բարձր և ներձկված, որք կոնաձև, զեպի ներս թերթուղ իրանի հետ միանում է սուր անկյունով: Խեցին բաց կարմիր է: Ներսում և արտաքին մակերևույթի վրա ունի զեղնա-կարմրավուն փայլ: Բեկորներից մեկի վզին փայլեցման միջոցով ուղղահայաց զծիկներ են արված (ադ. 2, նկ. 1, ձախից 1-ին, 2-րդ):

բ) Փիալաների մյուս տեսակը նրբախեցր է, զեպի վեր բարձրացող լայն վզով և կլորացող իրանով: Անցումը զեպի իրանը, նախորդի համեմատությամբ, ավելի սահուն է, կլորացող, շուրթից ցած իրանի վրա ունի նուրբ փոքրված հորիզոնական զծիկ: Արտաքինից ունի զեղնա-կարմրավուն փայլ (ադ. 2, նկ. 1, աջից 1-ին):

Բացի կավամանների այս հիմնական խմբերից հայտնաբերվեցին նաև կավամանների տարբեր մասեր՝ զարդարված սեղեֆ, ներձկված, վերադիր և փայլեցման տեխնիկայով կատարված զարդանախշերով:

Քոսի ճոթերի բնակատեղիի վերին կուլտուրական շերտում գտնված խեցեղենի համար բնորոշ են՝ վերադիր կոճակներ, սեղեֆ նեղ գոտիներ՝ հատված շղթայաձև, պարանոձև, բջիջաձև, ատամնաձև, թեք հատիկաձև զարդանախշերով, նաև՝ բազմաշարք ալիքաձև գոտիներ, սեղեֆ լայն ժապավեններ՝ հատված թեք բջիջներով զծիկներով, խորարանդակ՝ ժապավեններ, որոնց վրա փայլեցման միջոցով արված են ալիքաձև և զիզզող զծեր: Վառ նաև փայլեցման տեխնիկայով արված անկյուններ և հատող զծեր (ադ. 2, նկ. 2, 3):

Պատահում են իրանի ուսուցիկ մասեր՝ ամբողջությամբ ծածկված գծային հորիզոնական զարդերով: Այս զարդանախշերը տարբեր համադրություններով հանդիպում են կավամանների շուրթի տակ, վզի հիմքում և իրանի ուսուցիկ մասում:

Վերը նկարագրված զարդանախշերը լայն տարածում են ունեցել Հայաստանում 8—6-րդ դդ. մ. թ. ա., Լենինականում, Գոյափնոյում, Կարմիր բլուրում, Արինբերդում և այլուր: Օրինակ՝ բոլոփնոյի սափորների ուսերին կան խորաքանդակ ժապավեններ՝ փայլեցման տեխնիկայով արված ալիքաձև գոտիներով¹, խորաքանդակ ալիքաձև զծերի և զիզզող ժապավենների զուգորդությունը թեք հատիկաձև զարդանախշերի հետ մենք տեսնում ենք Լենինականի 1952 թ. պեղված դամբարաններից գտնված կավամանների վրա (ՊՊՔ, 2088/58 և 2088/54), Կարմիր բլուրի բազալի (2082/17) և միջնաբերդի (1656/5, 1656/29) խեցեղենի վրա, որտեղ հորիզոնական գոտիների հետ հանդիպում են նաև թեք հատիկաձև աղոսներ (2082/7): Բացի այդ, 1960 թ. Ատախտոզական աշխատանքների ժամանակ, նույնատիպ խեցեղենի բեկորներ հավաքեցին Քաղավորանիստից և Ոսկեվազի ամրոցից:

2. Ա. Մարտիրոսյանը, տարբերելով ուրարտականից, այս խեցեղենը համարում է տեղական և թվագրում 8—6-րդ դդ. մ. թ. ա.:

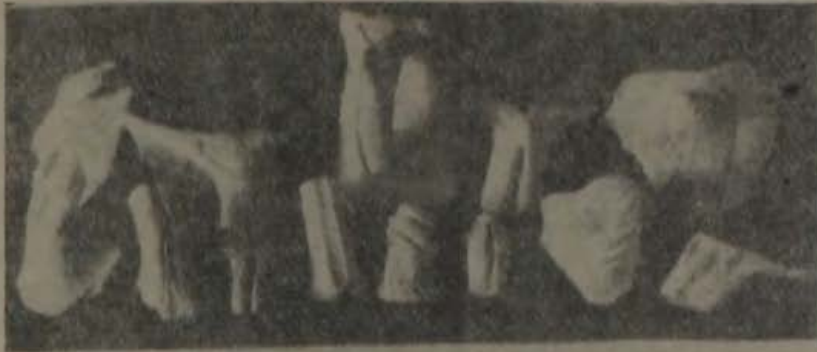
Քոսի ճոթերի վերին շերտի խեցեղենն է հիշեցնում նաև Վրաստանում Սամթավրոյի շրջանի ներքին Գոմիխ ԱքեմեՆյան և վաղ հելլենիստական էպոխայի խեցեղենը (թեք հատիկաձև աղոսներ, հորիզոնական զծերով ծածկված կավամանների բեկորներ, սեղեֆ գոտիներ հատված հատիկաձև զարդանախշերով կամ մանր վերադիր կոճակներ և այլն), սակայն ներքին Գոմիխ խեցեղենը ունի նաև տեղային առանձնահատկություններ, որով տարբերվում է Հայաստանի խեցեղենից թե՛ ձևով և թե՛ զարդանախշերի որոշ մանրամասներով (վերադիր դաններ, շրջաններ, սպիրալներ և տարբեր երկրաչափական ձևեր):

Մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև Քոսի ճոթերում գտնված կավամանների կանթերը (մոխրադույն, սե, կարմիր և գեղին), որոնք հիմնականում երեք տիպի են՝ աղեղնաձև կլոր, սեղանաձև և ժապավենաձև:

¹ А. А. Мартиросян, Раскопки в Головинно, Ереван, 1954, табл. XI.

² А. А. Мартиросян, К характеристике города Тейшебани, Ереван, 1957, стр. 91.

³ Б. А. Куфтин, Материалы к археологии Колхиды, т. II, стр. 68—70, 80, табл. 26. 27.

Ил. 1-3

Աղեղնաձև կլոր կանթերի մեջ կան որոշ նրբին տարրերով թյուններ, նրանց մի մասը վերևում ունի ելուստներ, իսկ մյուսներն՝ առանց ելուստների են: Բոլորի համար ընդհանուրն այն է, որ արտաքինից ունեն խորը ակոս, որը տարրեր ձևերի է՝ զծային խոր, կիսալուսնաձև ներհակված, թեք ակոսների շարքեր, պարանաձև ոլորված, նշաձև երկարավուն ձգված և այլն: Կան կանթեր, որ վերևի մասում շուրթին միանալու տեղում առաջացնում են եռանկյունաձև հրապարակ՝ եղբրված երկու նշաձև երկարավուն ակոսներով, որոնք անկյուններում զարդարված են 3-ական կամ 2-ական կոճակաձև վերադիրներով: Այդ նույն վերադիր կոճակներին մենք հանդիպում ենք ինչպես մի բեկորի վրա, կանթի հիմքով, որից սկիզբ է առնում եղևնաձև զստավորությամբ թեք հատիկաձև ակոսների զոտին, այնպես էլ տարրեր կավամանների իրանի ուռուցիկ մասերում:

Աղեղնաձև կլոր կանթերը պատկանում են ուռուցիկ իրանով, ոչ շատ բարձր նեղ վզով և տափակ հատակով կավամաններին, որոնց ուսերը զարդարված են լինում խորաքանդակ ժապավեններով, վրան փայլեցման եղանակով արված ալիքաձև զոտիներ: Այս տիպի կավամանների և կանթերի մենք հանդիպում ենք Լենինականի դամբարաններում (ՊՊԹ, № 2088/42 կանթի ակոսով, վրան մանր վերադիր կոճակներ), Գոլովինոյի դամբարաններում⁴, Կարմիր բլուրի և՛ քաղաքում (ՊՊԹ, № 2088/42 կանթի ակոսի վրա աստիճանաձև փորվածքներ) և՛ միջնաբերդում (ՊՊԹ, № 2050/112, 1705/31): Նույնը մենք տեսնում ենք նաև Իջևանի դամբարաններից գտնված կավամանների վրա: Վերևում ելուստով, ակոսի վրա կիսալուսնաձև փորվածքներով կանթ գտնվել է նոր Բայազետի ցիկլոպյան ամրոցում:

Վերջապես որոշ անալոգիաներ կարելի է անել նաև վերը հիշատակված փիլաների համար: 1-ին տիպի փիլաներից գտնվել են Լենինականի դամբարաններում (ՊՊԹ, № 2088/15), Կարմիր բլուրի միջնաբերդում, Արինբերդում և այլն: 2-րդ տիպի փիլաներից գտնվել են նոր Բայազետի ցիկլոպյան ամրոցում, Կարմիր բլուրի 5-րդ դ. մ. թ. ա. № 3 դամբարանում⁵, Ցամաքաբերդի դամբարանում (ՊՊԹ, № 1992/14): Նույնատիպ փիլաներ գտնվել են Գյանջայում 1903 թ. Գ. Ս. Ռոզենդորֆի⁶ և 1905 թ. Սկինդերի⁷ կողմից պեղված հում աղյուսե դամբարանում, նաև Թրիպլեթում Բեշտաշենի մոտ վաղ Աքեմենյան ժամանակաշրջանի դամբարաններում, որը Կուֆտինը թվագրում է 6—5-րդ դդ. մ. թ. ա.⁸:

Քոսի ճոթերի բնակատեղիի 1-ին կուլտուրական շերտում գտնված 2-րդ տիպի փիլաներն են հիշեցնում Ռիոնի զաշտավայրում Դարա-Ծոմիում Կոլխիդյան դրամների գանձի հետ գտնված արծաթե թասը⁹, Ալգետի հովտի դամբարաններից գտնված ապակե փիլանն: Նույնատիպ լրոնդե փիլաներ գտնվել են Գեվե էլուկում¹¹, իսկ արծաթե՝ Ռաս-Շամրայի¹² երկաթի կարխայի 7—6-րդ դդ. մ. թ. ա. դամբարաններում:

Այսպիսով, Քոսի ճոթեր բնակատեղիի 1-ին կուլտուրական շերտի խնցեղներ կարելի է վերագրել 8—5-րդ դդ. մ. թ. ա., որն ունենալով իր տեղային առանձնահատկությունները, ունի անալոգիաներ ինչպես ամբողջ Անդրկովկասում, այնպես էլ հին Արևելքում: Այդ խնցեղներ վերաբերվում է պատմական զարգացման մի ժամանակաշրջանի, երբ կուլտուրական ընդհանրություններ զոյացել էին կազմավորվող հայ ժողովրդի ապրած ընդարձակ տերիտորիաների վրա, իսկ կուլտուրական կապերը տարածվում էին ավելի հեռուներ:

⁴ А. А. Мартиросян, Раскопки в Головино, Ереван, 1954, табл. XII. А. О. Мнацаканян, О раскопках могильников у села Головино (Армения), Ереван, 1952, стр. 66, рис. 13.

⁵ А. А. Мартиросян, Город Тейшебани, Ереван, 1961, стр. 144, рис. 68.

⁶ Б. Г. О. Розендорф, Раскопки Г. О. Розендорфа, ОАК, 1903, стр. 92—98.

⁷ К. В. Тревер, «Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, 1959 г., стр. 163, рис. 13. Известия Императорской Археологической Комиссии, вып. 29, 1909, стр. 6, 15, рис. 13.

⁸ Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Триаleti, Тбилиси, 1941 г., стр. 42, табл. IV.

⁹ Там же, стр. 46, рис. 44.

¹⁰ Там же, стр. 46, 249, табл. VIII.

¹¹ O. M. Dalton, The treasure of the Oxus with other examples of early oriental metalwork, London, 1926, табл. XXIII, № 180, стр. 44.

¹² Schaefer Claude F. A. Les fouilles de Ras Shamra Igarit, Suria, XVI, Paris, 1935, стр. 150, рис. 7.

Նկ. 1-3

* * *

Պետանի մակերեսից մոտ 2 մ խորության վրա սկզբից երկրորդ կուլտուրական շերտը, որն Լևեոյիթյան Լպոխային վերաբերվող շափաղանց հետաքրքիր նյութեր տվեց:

Այս շերտում հայտնաբերվեցին կլոր կացարանի քարե հիմքերը՝ մոտ 1 մ բարձրությամբ և 0,45 մ հաստությամբ, որոնք կառուցված են վեց շարք բրար վրա շոք շարված միջին մեծությամբ անմշակ քարերով: Պատի արտաքին երեսին մոտ 2—3 սմ հաստությամբ պահպանվել են կավե սվաղի հետքեր: Կավե հատակը 6—10 սմ հաստությամբ, շինված է նարնջագույն քարի և ավաղի բավական ամուր բնական խոտնուրդ ունեցող մաշր հողի վրա: Ետևին փոխված էին փայտի և հյուսածո եղեգնի բազմաթիվ այրված կտորներ, որոնք հավանաբար ժամանակին կազմել են կացարանի ծածկը: Կավե հատակի վրա գտնվեցին նաև կենդանիների ոսկորներ, քարե և ոսկրե աշխատանքային գործիքներ, գորգեր, նաև Քուռ-արաքսյան Լևեոյիթին բնորոշ խեցեղենի բեկորներ՝ սև և կարմիր փայլեցրած մակերեսով, երկրաչափական բուսական զարդանախշերով և կլոր կանթերով:

Այսպիսով, պեղվեց կլոր կացարանի միայն զրսի կողմը, մոտ 3 մ երկարությամբ: Նյութական միջոցների սպառվելու պատճառով հնարավորություն չեղավ պեղել կացարանի ներսը:

Նման հատկանիշներով կլոր կացարանները բնորոշ են ինչպես Անդրկովկասի, այնպես էլ մի շարք այլ հնագույն հուշարձաններին:

Պեղման ընթացքում Լևեոյիթյան մշակույթին բնորոշ նյութեր հայտնաբերվեցին նաև հատակի կենտրոնում բացված Լլիպսաձև փոսում (երկարությունը մոտ 2 մ, լայնությունը 1,5 մ, խորությունը 60 սմ), որոնք հնարավորություն են տալիս գատուղություններ անելու այս հնագույն բնակատեղիի տնտեսության և կուլտուրայի մասին:

Փոսը լիքն էր մոխրով, որի մեջ գտնվեցին ազորիքների բեկորներ, թեղիկի գլուխ՝ ոսկրից, մանգաղի ներդիր՝ վարդագույն կալծքարից, փոքրիկ տուֆե անիվ, վարազի ծանիք և կերամիկայի բեկորներ: Այս փոսը կարող էր տարրեր նպատակների ծառայել՝ որպես պահեստ, մոխիր և խոհանոցային մնացորդներ պատրաստելու տեղ և այլն:

Կավե հատակի հյուսիս-արևելյան անկյունում, կլոր կացարանի պատից ոչ հեռու բացվեց շորս բարից բաղկացած, քառանկյունաձև դասավորությամբ մի օջախ, որի քարերից մեկը մշակված էր գոգավորությամբ (հավանաբար քարե սանդի մաս): Օջախից ոչ հեռու գտնվեցին եղջերուների շորս եղջյուրներ՝ կիսայրված վիճակում, նաև եղջերուների մատների ոսկորներ անցքերով:

Բնակատեղիում գտնվեց նաև թրծած կավից պատրաստված, Շենդավիթի տիպի կլոր օջախի երկու բեկոր (պահպանված մասի տրամագիծը 16 սմ, շուրթի տր. 9 սմ): Օջախի վերին հարթ մակերեսի եզրերը զլորզլորված են հատած եռանկյունիների զծային ժապավեններով: Պատերը հաստ են, հատակը տափակ: Նրանք ծառայել են կուլտային արարողությունների ու կենցաղային նպատակների համար և հատկապես տարածված են եղել Անդրկովկասի հնագույն երկրազորմական-անասնապահական ցեղերի կենցաղում:

Ուշագույնության արժանի են նաև Քոսի ճոթեր բնակատեղիում պեղվող՝ հրապարակից մի քանի մետր բարձր, առօրե երկու եզրին բացված կլոր հատակապոսով, կոնաձև կտրվածքով կառուցվածքները, որոնք փորված են բնական, նարնջագույն քարքարոտ, ավաղախոտն շերտի մեջ (մոտ 70 սմ բարձրությամբ վերին մասի տրամագիծը 80 սմ, իսկ հատակի տրամագիծը 1,1 մ): Պատերն ունեն կավե սվաղ: Այս կոնաձև փոսերը լցված էին՝ այրված, շեկ գույնի հողով և փայտի ածուխով: Դժվար է որոշել նրանց ինչ լինելը, սակայն կարելի է ենթադրել, որ նրանք կամ վառարաններ են (գուցե բրուտազործության համար), կամ թոնիրի նախատիպերը:

Նման թոնիր-վառարաններ հանդիպում են նաև Հյուսիսային Կովկասում Գոլինսկի¹³ և Լուդովոյի¹⁴ բնակատեղիներում: Ասկայն հետաքրքրականն այն է, որ Քոսի ճոթերում այս կառուցվածքները գտնվեցին ոչ թե կուլտուրական շերտում, այլ բարձունքի բնական շերտում, որտեղ բնակության և ոչ մի հետք չկար: Այս հանգամանքը ենթադրել է տալիս, որ Քոսի ճոթերի Լևեոյիթյան բնակիչները նման վառարան-թոնիրներ կառուցել են նաև բնակարաններից դուրս:

Այսպիսով, բնակատեղիի ստորին շերտի նյութերը, պեղման հրապարակի փոքրությամբ հետևանքով, չնայած հնարավորություն չեն տալիս կառուցողական ձևերի և նյութական այլ

¹³ А. П. Круглов и Г. В. Подгаецкий, Долинское поселение у г. Пальника, МИА, № 3, М—Л., 1941, стр. 153, рис. 6, стр. 154, рис. 7, стр. 171.

¹⁴ Р. М. Мунчаев, Древнейшая культура Северо-Восточного Кавказа, МИА, № 100, М., 1961, стр. 42.

մնացորդների վերաբերյալ լրիվ պարզ պատկերացում կազմել, սակայն վերը նշված իրենց բոլոր հատկանիշներով կապվում են ինչպես Քոտ-արաքսյան հուշարձանների, այնպես էլ Հյուսիսային Կովկասի և Առաջավոր Ասիայի Լևոնդիթյան կուլտուրայի հետ:

Բնակատեղիի ստորին շերտի նյութերի մեջ մեծ տեղ են զբաղում աշխատանքային գործիքներն ու բարձրարժեք խեցեղենը:

Հայտնաբերված աշխատանքային գործիքներից են՝ աղորիքների բեկորները, մանրագլի ներդիրը, տրորիչները, սանդակոթները, եղջյուրե գործիքները և ոսկրե թեղիկի գլուխը:

Աղորիքների վեց բեկորներից երկուսը մակույկաձև են, իսկ չորսը երկարավուն էլիպսոձև: Աղորիքների առատությունը Քոտի ճոթերում, ինչպես նաև ամբողջ Անդրկովկասի և Կովկասի բնակավայրերում վկայում են Լևոնդիթյան ժամանակաշրջանում հացահատիկային մշակույթի ինտենսիվ զարգացման մասին:

Բացի աղորիքներից, երկրագործական մթերքների մշակմանն են ծառայել նաև տրորիչներն ու սանդակոթները:

Քոտի ճոթերում գտնված տրորիչը փոքր է, կարճ խորանարդաձև, կլորացրած բանուկ մասով (աղ. 3-րդ, նկ. 2, ներքին շարք, աջից 1-ր): Տրորիչներ գտնվել են Լևոնդիթյան բոլոր հնավայրերում և շարունակել են իրենց գոյությունը նաև հաջորդ Լպոխաններում, ոչնչով չտարբերվելով նախորդներից:

Հայտնաբերվել են նաև երկու սանդակոթներ (աղ. 3, նկ. 2, ձախից երկու շարքերի 1-ները): Երկրագործության առկայությունն են վկայում նաև նշված ժամանակաշրջանի բնակավայրերում հաճախակի հանդիպող մանրագլի քարե ներդիրները, որոնք ծառայել են որպես բերքահավաքի գործիքներ:

Ինչպես վերը նշվեց, վարդագույն կայծրարից մի այգյախի երկարավուն սեղանաձև ներդիրի մաս գտնվել է Քոտի ճոթերի ստորին շերտում (աղ. 3, նկ. 3, ձախից 3-ր): Այն մշակված է բոլոր կողմերից, ունի երկկողմանի ուստուշ: Պահպանված մասի երկարությունը 3,2 սմ է, լայնքը՝ 2,8 սմ: Նույնատիպ մանրագլի ներդիրներ, մեծ քանակությամբ գտնվել են համարյա բոլոր Լևոնդիթյան հուշարձաններում:

Մեծ հետաքրքրություն են առաջացնում հատկապես եղջյուրի երկու եղջյուրները, որոնց ծայրերը բավական աշխատեցված են և օգտագործելու հետևանքով մաշվել, սրվել և նրբացել են (աղ. 3, նկ. 1): Հավանաբար դրանք նույնպես օգտագործվել են, որպես երկրագործական գործիք՝ հողը փորելու, փափկացնելու, արմատիքներ հանելու համար:

Ջուլհակագործության գոյության մասին է վկայում ոսկրե թեղիկի գլուխը (աղ. 3, նկ. 3, ձախից 2-ր), որը պատրաստված է կենդանու ոտքի ինձորակից (տրամագիծը 4,5 սմ, բարձր. 2,5 սմ), կիսաղնդաձև է, մակերեսը հարթ: Նման թեղիկի գլուխներ գտնվել են Շենգավիթում (ՊՊԹ, № 1330/210 և քարից 1330/185) Գառնիում (ՊՊԹ, № 1965/5, № 2176/21, 35) բնիկանրային Անդրկովկասի այլ հուշարձաններում:

Այսպիսով, Քոտի ճոթերի վերը նկարագրված քարե և ոսկրե աշխատանքային գործիքների կոմպլեքսը բավական բնորոշ է Լևոնդիթյան Լպոխայի վաղ երկրագործական կուլտուրաների համար:

Օստիոլոգիական նյութի ուսումնասիրությունից պարզվեց¹⁵, որ այստեղի բնակիչները զբաղվել են նաև անասնապահությամբ, ունեցել են բնօտանի կենդանիներ: Պեղումների բնթացքում գտնվեցին եղան, ձիու, խոզի և գոմեշի ոսկորներ: Հայտնաբերվել են նաև ագնիվ եղջյուր, վայրի այծի, կիտարի ոսկորներ, որոնք ապացուցում են, որ նրանք զբաղվել են որսորդությամբ:

Քնամորֆոլոգիների աշխատանքները և մեր պեղումների նյութերը¹⁶ ցույց են տալիս, որ բնակատեղիի շրջակայքը ծածկված է եղել լայնատերև անտառներով, որը որսի լայն ասպարեկ կտար Քոտի ճոթերի Լևոնդիթյան բնակիչներին: Քանի որ բնակատեղին երկու կողմից շրջապատված է եղել գետակներով, պարզ է, որ նրանք զբաղվել են նաև ձկնորսությամբ:

Քոտի ճոթերի բնակատեղիում գտնված միակ գեները՝ դա քարե գեղաձև գուրգի բեկորն է, որը պատրաստված է ամուր, բաց գույնի քարից (աղ. 3, նկ. 2, ներքին շարք, ձախից 2-ր): Այն՝ զայլիկոսձև է երկու կողմից այնպես, որ կենտրոնից անցնող անցքը վերևում լայն է, իսկ միջին մասում նեղանում է: Նույնատիպ, բայց անավարտ գուրգի մասեր գտնվել են Շենգավիթում:

¹⁵ Օստիոլոգիական նյութի ուսումնասիրությունը կատարել է Կենդանաբանության ինստիտուտի աշխատակից Ս. Մեժլումյանը:

¹⁶ Փայտի ուսումնասիրությունը կատարել է Լ. Փալանջյանը:

(ՊՊՔ, № 1330/8, 9, 384, 389), Նախիջևանի Քյուլ-Քեփեյում¹⁷, որպիսի հանգամանքն ապացուցում է տեղում պատրաստված լինելը: Ամբողջական գուրգեր մեղ մոտ գտնվել են էջմիածնի շրջանի հնագույն հուշարձաններում (ՊՊՔ, № 776/169, 7, № 777/20): Գուրգը հնագույն զենքի իմնական տեսակներից մեկն է: Այն գոյություն է ունեցել բավական երկար ժամանակ և տարածված է եղել բազմաթիվ երկրներում, սկսած դեռևս նեոլիթից:

Քոսի ճոթերի էնեոլիթյան ընկերները կրել են նաև դարդեր, Ինչպես վերը նշվեց՝ քարերով շարված քառանկյունաձև օջախից ոչ հեռու, հատակի վրա փռված էին կիսայրված վիճակում մեծ քանակությամբ եղջերուի մատի սակորներ, որոնց մեծ մասը մշակված էր (աղ. 3, նկ. 1): Ամենայն հավանականությամբ նրանք օգտագործվել են որպես դարդարանքներ վզից կախելու կամ հագուստի կտրծքը և թևերը զարդարելու համար: Նման դարդարանքներ գտնվել են նաև Գառնիի էնեոլիթյան շերտից (1961 թ. պեղումներ № 114), էլարում (ՊՊՔ, № 127/141), Սյունիում (Մ. Հասրաթյանի պեղումները) Գեոյ-Քեփեյում¹⁸: Բացի այդ գտնվել են նաև երեք կոճակներ՝ մեծ (տր. 3,6 սմ), փոքր (տր. 2 սմ) և երրորդը անավարտ (աղ. 3, նկ. 3, աջից երկերը):

Ըստ ազգագրական տվյալների (որը մինչև հիմա էլ պահպանվել է), այն կախում են երկխաների վզից, կարում շորից, որպեսզի շար աչքը շրտնի, շարը խափանվի: Այն կախում են նաև կենդանիների վզից:

Մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև կավե շրջանակները, որոնցից տասը հատ գտնվել են Քոսի ճոթեր ընկառնողում: Նրանք պատրաստված են կավամանների թեկորներից և այդ պատճառով մեկ կողմից ուռուցիկ են, իսկ մյուս կողմից ներնկված: Եզրերը հարթեցված են կոպիտ կերպով:

Կավե շրջանակները չափազանց ընդունելի են Քուլ-արաքսյան էնեոլիթյան կուլտուրայի հուշարձանների համար: Մեծ քանակությամբ գտնվել են Շենգավիթում, Գառնիում, Գվինում, էլարում, Ղազախի Աղստաֆա-Չայ ընկառնողում¹⁹, Նախիջևանի Քյուլ-Քեփեյում²⁰, նրանք հանդիպում են նաև Լուզովոյի ընկառնողում²¹, Լուկի Վրուրլեցկայայում²² և այլուր:

Կավե շրջանակների դերի վերաբերյալ հնագիտական գրականության մեջ տարբեր կարծիքներ կան: Եվ. Ռայրուրդյանը գտնում է, որ նրանք օգտագործվել են որպես կենդանիների վզից կախելու համայն, երեխաների խաղալիքներ, թեղիկի գլուխներ, սակայն նկատի ունենալով նրանց առատությունը և մշակման կոպտությունը, կասկածում է նրանց թեղիկի գլուխ լինելը²³: Ս. Ն. Բիրիկովը անհավանական է համարում նրանց պրակտիկ նպատակներով օգտագործելը և ենթադրում է, որ դրանք օգտագործվել են որպես խաղանիշ²⁴, նույն կարծիքին է նաև Ռ. Մ. Մունչանը²⁵:

Այն հանգամանքը, որ կավե շրջանակները մեծ քանակությամբ են գտնվում մեր էնեոլիթյան հուշարձաններում և բացի այդ փոքր մասն է, որ անցք ունի, թույլ է տալիս ենթադրելու, որ մեծ մասամբ նրանք օգտագործվել են որպես խաղանիշ կամ խաղալիք և զուցե մասամբ օգտագործվել են որպես համայն (թալիսման), կենդանիների վզից կախելու համար:

Քոսի ճոթերի ստորին շերտի պեղումների ժամանակ հայտնաբերվեցին նաև երկու քարե անիվներ: Երկուսն էլ սկավառակաձև են, պատրաստված սև տուֆից (մեծի տր. 14 սմ, փոքրի տր. 8,5 սմ): Մեծ անիվի անցքը թևք անկյունով բավական մաշված է օգտագործման հետևանքով (աղ. 3, նկ. 2, վերին շարք): Ամենայն հավանականությամբ նրանք ծառայել են որպես մանկական սայլերի անիվներ (մեծ անիվը կարող էր և ձկնորսական սուզանիվ ծառայել): Քարե անիվներ գտնվել են նաև Շենգավիթում (ՊՊՔ, № 1449/63), Մուխանաթ-Թափայում (№ 185/36),

¹⁷ О. А. Абибуллаев, Раскопки холма Кюль-Тепе близ Нахичевани в 1955 г., МИА, № 67, 1959 г., стр. 56, рис. 7.

¹⁸ T. Burton-Brown, Excavations in Azerbaijan, 1948, London, 1951, pl. V. fig. 1300—1302.

¹⁹ Նյութերը Բաքվի Պատմության ինստիտուտում:

²⁰ О. А. Абибуллаев, Археологические раскопки в Кюль-Тепе, табл. 34.

²¹ Р. М. Муичаев, Древнейшая культура Северо-Восточного Кавказа, стр. 120.

²² С. Н. Бибики в, Поселение Лука-Врублевская, МИА СССР, № 38, 1953. М., стр. 201.

²³ Ե. Բայրուրդյան, Աշխատանքային գործիքները հին Հայաստանում, էջ 201:

²⁴ Ս. Ն. Բիրիկով, նույն տեղում, էջ 201:

²⁵ Ռ. Մ. Մունչան, նույն տեղում, էջ 120:

սակայն Անդրկովկասի Հնեոլիթյան հուշարձաններում ավելի շատ տարածված են սայլերի մոդելների կավե անիվները:

Այսպիսով, քարե և կավե մանկական սայլերի անիվների լայն տարածումը, հատկապես Անդրկովկասում և Հին Արևելքի Հնեոլիթյան հուշարձաններում, պատահականություն չէ և ապացուցում է նշած ժամանակաշրջանում մասսիվ փայտե անիվներով ծանր սայլերի գոյությունը: Նման սայլերի գոյության վառ ապացույցն են հանդիսանում, մի փոքր ավելի ուշ շրջանի, մոտավորապես 2-րդ հազարամյակի երկրորդ կեսի մ. թ. ա. պեղումների ընթացքում հայտնաբերված մասսիվ փայտե անիվներով սայլերը՝ Լճաշենի կուրգաններից²⁶, Մարտունու շրջանի նոր Գետաշենի (նախկին Ադիաման)²⁷, Թրիալիթի կուրգանից²⁸, նաև Ուրի թագավորական դամբարաններից²⁹:

Սակայն Քուսի ճոթեր բնակատեղիի ստորին շերտի կոմպլեքսի ամենաբնորոշ գիծը, դա բարձրորակ և բարձրարվեստ խեցեղենի բազմազանությունն է, որն արտահայտվում է ձևերի յուրօրինակությամբ, զարդանախշերի հարստությամբ և կատարման բարձր տեխնիկայով:

Կերամիկան՝ ըստ ձևի կարելի է յաժանել հետևյալ խմբերի.

1. Գավաթներ եռմասանի. գլանաձև, ուղղահայաց, մի փոքր ներձկված վզով, կլոր, ուռուցիկ իրանի միջին մասով, կոնաձև, նեղացող ներքնամասով և շատ փոքր ներձկված, կլոր հատակով (աղ. 4, նկ. 1, 2): Վզի իմբում նեղ ժապավենով երկրաշափական և իրանի ուռուցիկ մասում, միայն մեկ երեսից ուղեֆ-ներձկված զարդանախշերով: Ունեն՝ կարմիր, սև և դեղնակարմրագույն փայլեցրած մակերես: Նման գավաթների 10 բեկոր է գտնվել:

2. Բարձր, ուռուցիկ ուսերով, ղեպի ներս թևք անկյունով կտրված շուրթերով անփիզ կավամանների մասեր, ուսերին լայն ակոսով կատարված բուսական, սպիրալաձև և շրջանաձև զարդանախշեր (աղ. 5, նկ. 1):

3. Քառանկյունաձև մեծ և փոքր բաժակների մասեր, տափակ հատակով և ուղղահայաց պատերով: Շուրթն արտաքինից մի փոքր ուղեֆ և ավարտվում է ուղիղ կամ թևք անկյունով: Զարդարված են ուղեֆ-ներձկված զարդանախշերով (աղ. 5, նկ. 2):

4. Գլանաձև իրանով (բանկայաձև) կավամանների բեկորներ, հաստախեցի, մի փոքր ուղեֆ, լայն ծալավենաձև շուրթով:

5. Քասերի մասեր զարդարուն և անզարդ: Սրանք երկու տիպի են. կարճ թույլ ներձկված վզով և անփիզ, շուրթը նուրբ և մի փոքր զուրս ճկված (աղ. 5, նկ. 3, 5):

6. Շեփորաձև բացվածքով կավամանների մասեր, շուրթը տափակ, ուղիղ կտրված կետրածային և ուղեֆ-ներձկված զարդանախշերով:

7. Մեծ, լայնարևրան ուռուցիկ փորով կավամանի մաս: Թև՝ ձևով և թև՝ զարդանախշերով ու կատարման տեխնիկայով կրկնում է 1-ին խմբի գավաթներին, միայն ծավալով, նրանցից շատ մեծ է (աղ. 6, նկ. 2):

8. Կավաման լայնարևրան գլանաձև վզով, ուռուցիկ փորով և տափակ լայն մի փոքր ներձկված հատակով, անզարդ (աղ. 6, նկ. 1):

Բացի խեցեղենի այս ութ խմբից, մենք ունենք բեկորներ, որոնց միջոցով դժվար է վերականգնել կավամանի ձևը: Կան մեծ կավամանների մասեր զարդարված ուղեֆ բազմազարդ մեծ սպիրալներով (աղ. 6, նկ. 3), ուղեֆ-ներձկված լայն ակոսով կատարված ժապավեններ՝ հատիկաձև փոսիկներով (№ 2127:11), անկյուններ, սպիրալային վերջավորություններով բարդ կոմպոզիցիաներ (№ 2127:19, 10, 33, 24) (աղ. 5, նկ. 6), երկրաշափական զարդանախշերի լայն ժապավեններ (№ 9—19) և զրոշմազարդ մեծ կավամանների մասեր անկյունաձև, ալիքաձև և բազմազարդ քառանկյունիների զարդանախշերով (№ 7), որը շափաղանց յուրօրինակ է թև՝ զարդանախշերով և թև՝ կատարման տեխնիկայով (աղ. 6, նկ. 4):

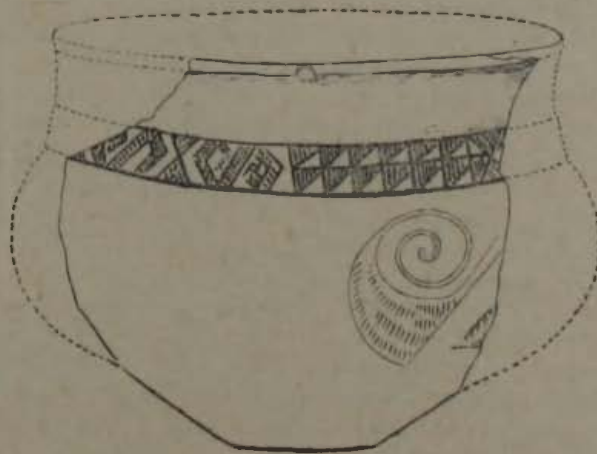
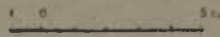
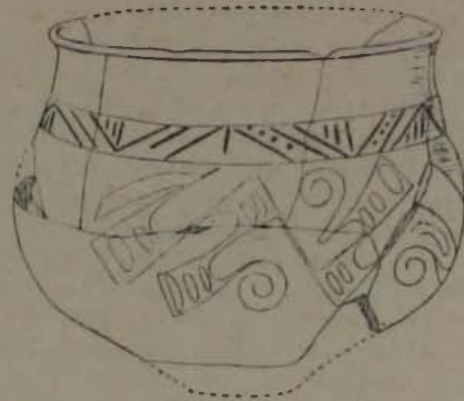
²⁶ А. О. Минаканян, Раскопки курганов на побережье оз. Севан, СЛ, 1957, № 2, стр. 146—153. նույնի Древние повозки из курганов бронзового века на побережье оз. Севан, СА, 1960, № 2, стр. 139—152.

²⁷ Է. Լալայան, Դամբարանների պեղումները Սորհրդային Հայաստանում, Իրևան, 1931 թ., էջ 192—196.

²⁸ Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, стр. 97, рис. 102. О. М. Джапаридзе, Археологические раскопки в Триалети в 1957—1958 гг. Тб. 1960, стр. 40.

²⁹ Woolley C. Leonard, The royal cemetery (Ur excavations, vol. 11), New York, 1934, pp. 64, 108—109.

Աղյուսակ 4

Նկ. 1-2

Կան նաև մեծ և փոքր կազմամասնների մասեր, որոնց վզերը ևս զարդարված են ուլիշ-ներճկված զարդանախշերով (№ 2127:7, 8, 38 № 6): Սրանց մեջ բավական յուրօրինակ է 2127:7-ը, այստեղ ակնոցաձև երկու սպիրալները վերևից միանում են իրար նետասլաքի ձևի զարդանախշով, որը ծածկված է 3 մեծ փոսիկներով (աղ. 5, նկ. 7): Այս զարդանախշը դեռևս իր անալոգիաները չունի Անդրկովկասի մյուս էնեոլիթյան հուշարձաններում:

Քոսի ճոթերի կերամիկայի համար բնորոշ են նաև կանթերը, որոնք ըստ ձևի բաժանվում են շորս խմբի՝ կլոր, ձվաձև, ելուստաձև և եռանկյունաձև հրապարակով: Կլոր և ձվաձև կանթերը ևս երկու տիպի են՝ խողովակաձև անցքով և խուլ, առանց անցքի (բայց անցքի փոխարեն ներ-ճկված փոսիկներ): Կան և՛ մեծ և՛ շափազանց փոքր միևնույն տիպի կանթեր:

Քոսի ճոթերի կոմպլեքսին բնորոշ են նաև սև, դորշագույն, շագանակագույն, փայլեցրած մակերևույթով, վարդագույն և գորշ աստառով սկավառակաձև կափարիչների բեկորները: Նման կափարիչները հայտնաբերվել են Անդրկովկասի էնեոլիթյան համարյա բոլոր հուշարձաններում և հատկանշական են Քուր-արաքսյան էնեոլիթյան կուլտուրայի համար:

Այսպիսով Քոսի ճոթերի բնակատեղիի կերամիկայի համար ընդհանուրն այն է. որ նրանք պատրաստված են ձևերով, լավ հունցած, մշակված սև, մոխրագույն և կարմիր կավից: Մեծ մասը և արտաքինից և ներսից ծածկված են սև, կարմիր, մոխրագույն և դեղնագույն անդորով: Ունեն ուժեղ փայլ, լավ հարթեցված ու թրծված են:

Այս խեցեղենի բնորոշ հատկանիշներն են.

1. Գծային, ուլիշ-ներճկված, ուլիշ զարդանախշեր, որոնք կատարվել են դեռ շթածած, թայլ կավի վրա սեղմելու և կտրելու եղանակով:

2. Ուլիշ-ներճկված զարդանախշերը բացառապես կատարված են սեղմելու եղանակով, իսկ գծայինները և սեղմելու, և կտրելու: Կտրելու եղանակով կատարվածների մի մասը բավականին կոպիտ, անփույթ է կատարված և չի համապատասխանում իրանի ուուուցիկ մասում այնքան բարձրարվեստ և նուրբ զարդանախշերի ոճին:

3. Առաջին խմբին պատկանող կերամիկային բնորոշ է ուղղադի՝ գծային զարդանախշերի նեղ գոտի միայն վզի հիմքում և իրանի ուուուցիկ մասում ուլիշ-ներճկված, նեղ ակոսով կատարված զարդանախշ: Մյուս խմբերի կազմամասների տարբեր մասերն են զարդանախշված վզի ներճկված մասերը, թասերի և բաժակների շուրթերը և այլն:

4. Կազմամասների ուուուցիկ իրանը զարդանախշված է միայն մեկ կրծքից և ոչ թե ամբողջ մակերեսը:

5. Գծային և կետագծային զարդանախշերը իրենց բնույթով երկրաչափական են: Նրանց սիրված մոտիվները հռանկյուններն են տարբեր դասավորությամբ, որոնք ամբողջությամբ կամ կեսից ծածկված են գծիկներով: Երբեմն հանդիպում են նաև ջանցապատ կամ զիզգազ ժապավեններ և շիջանկյուններ, մեանդրներ, անկյուններ գծածածկ և կետածածկ:

6. Ուլիշ-ներճկված զարդանախշերի սիրված մոտիվներն են՝ սպիրալը իր բազմաթիվ վարիացիաներով, համակենտրոն շրջանակները, բուսական ցողուններն ու տերևները, անկյուններ կազմող ժապավենները և երբեմն էլ հավելյալ սպիրալներով բարդացած, խճճված կոմպոզիցիաները: Այս օրնամենտալ մոտիվներն անշուշտ իրենց հիմքում պիկտոգրաֆիկ պատկերումներն են, որոնք անճանաչելիության աստիճանի ստիլիզացված են և առայժմ դժվար է վերծանելը:

7. Զարդանախշերում դերիշխողը սպիրալն է, որը հանդես է գալիս ինչպես մեկուսի, առանձին, այնպես էլ տարբեր կապակցություններով: Կան ակնոցաձև սպիրալներ միացված սլաքաձև զարդանախշերով, կան քառանկյունաձև և հռանկյունաձև պոչիկներով՝ նշաձև կամ էլիպսոսան փոսիկներով ծածկված:

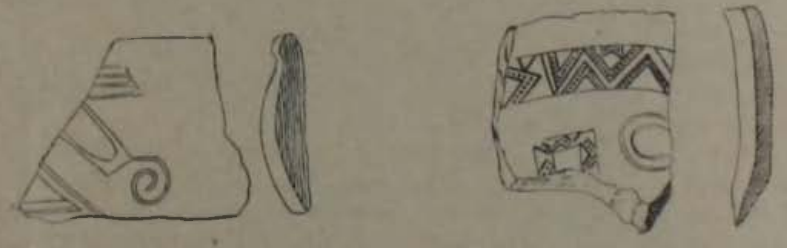
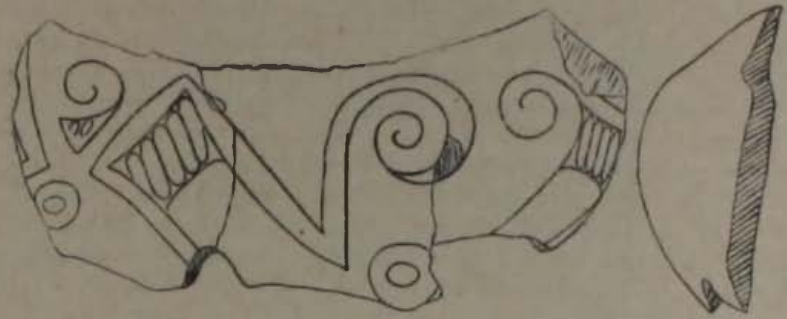
8. Ուլիշ, բարձրաքանակ զարդանախշերը թվով քիչ են և բազմապես են առանձին, մեծ, բազմադալար սպիրալներից, քառանկյուններից և այլքաձև ժապավենների գոտուց:

Քոսի ճոթերի խեցեղենը մեծ անալոգիաներ ունի ինչպես Հայաստանի, այնպես էլ հարևան այլ երկրների էնեոլիթյան մշակույթի հետ:

Նմանությունները մեծ են հատկապես հարևան Քաղավորանիստի հետ, որի հետ նա կապվում է թե խեցեղենի ձևերով, կատարման տեխնիկայով և թե զարդանախշերի մոտիվներով: Քոսի ճոթերի կերամիկայի առաջին խմբի նման, այստեղ եռմասանի զավաթների վզից իրանին անցման մասում ունեն ուղղադի՝ երկրաչափական զարդանախշերի նեղ ժապավեն, իսկ իրանի ուուուցիկ մասում ուլիշ-ներճկված, նեղ ակոսով կատարված սպիրալների բարդ կոմպոզիցիա (ՊՊՔ, № 1475/16, 23, 49դ, 2128/2), արտաքինից սև և դարչնադեղնագույն ուժեղ փայլեցրած մակերես:

Այսպիսով, համեմատելով Քոսի ճոթերի և Քաղավորանիստի խեցեղենը, մենք գտնում ենք

Աղյուսակ 5

Նկ. 1-7

մեծ նմանություններ և դա պատահական չէ: Նրանք պտնվում են իրարից յնչպես 5—6 կմ հեռավորության վրա և կարող են դիտվել որպես ավազակից տոհմերի (կամ ցեղերի) միևնույն կուլտուրայի արգասիքը:

Էջմիածնի հուշարձանների խեցեղենի հետ Քոսի ճոթերն ունի ինչպես նմանություններ, այնպես էլ տարբերություններ: Նրանք նման են զարդանախշերի բնույթով, կատարման եղանակով, զավաթների եռամասնիությամբ (ՊՊԹ, № 766:113, № 600, 591):

Քոսի ճոթերի և էջմիածնի խեցեղենի կական տարբերությունն այն է, որ էջմիածնի խեցեղենի վրա ընդհանրապես բացակայում են զծային զարդանախշերը (բացի էջմիածնի Քյուլթափայում գտնված կավափայտի մի թեկոսից, որի վզի հիմքում սեղմելու տեխնիկայով երկրաչափական զարդանախշերի մի ժապավեն է զծայած: Այդ մասին նշում է Նուսր. Ա. Կուֆտիեր)՝³⁰ Անցումը զավաթների վզից դեպի իրանի ուռուցիկ մասը ոչ թե զծային զարդանախշերի ժապավենով է կատարված, ինչպես Քոսի ճոթերում էր, այլ ուղղակի նորիցնական ներձկված գոտիով:

Իրանի ուռուցիկ մասում նույնպես ուլեֆ-ներձկված զարդանախշեր են արված, բայց կատարված են ոչ թե նեղ ակոսով, ինչպես Քոսի ճոթերի խեցեղենի մեծամասնությունը, այլ լայն ակոսով, ավելի ցայտուն և մոնումենտալ են, ավելի պարզեցված: Սպիրալների բարդ կոմպոզիցիայի փոխարեն գերակշռում են համակենտրոն շրջանակների, բուսական մոտիվների և սպիրալների կոմպոզիցիաները:

Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Շենդավիթի և Քոսի ճոթերի խեցեղենի համեմատությունը: Երկուսին էլ հատուկ է ձևերի բազմազանությունը, զարդանախշերի կատարման տեխնիկայի, մոտիվների, կանթերի ձևերի սկավառակաձև կափարիչների նմանությունը և այլն:

Ինչպես Քոսի ճոթերում, այնպես էլ Շենդավիթում հանդիպում ենք եռմասնի զավաթների, որոնց իրանի ուռուցիկ մասերը զարդարված են ուլեֆ-ներձկված սպիրալների կոմպոզիցիայով, իսկ վիզը ուղղաձիգ երկրաչափական (ՊՊԹ, № 1330:17, 32, 37, № 1442:130, 131, № 1618:130ա, 132, 232): Սակայն ուղղաձիգ երկրաչափական զարդանախշերը այստեղ մեծ զարգացում են ստանում և հանդես են գալիս ոչ թե Քոսի ճոթերի նման վզի հիմքում նեղ ժապավենով, այլ ըավականին մեծ հրապարակ են զբաղեցնում:

Չնայած Շենդավիթում զծային երկրաչափական զարդանախշերն անհամեմատ ավելի զարգացած են և հարուստ քան Քոսի ճոթերում, այնուամենայնիվ բազմաթիվ դեպքերում նրանց մոտիվները համընկնում են: Սրկուսի համար էլ ընդհանուր են կեսից կամ ամբողջությամբ զրծածածկ եռանկյունիների իրար հաջորդող շարքը (ՊՊԹ, № 2127, 41, № 8, 1618:117) և նրանց բազմաթիվ այլ խմբավորումները, նույնպես մեանդրների և վերից վար իրար կից անկյունների և երկհարկ եռանկյունիների շարքը:

Ընդհանրապես Շենդավիթի խեցեղենն իր մեջ ամփոփելով Անդրկովկասի էնեոլիթյան ուշարձանների խեցեղենի համարյա բոլոր բնորոշ հատկանշական գծերը, միաժամանակ տարբերվում է որոշակի տեղային առանձնահատկություններով:

Քոսի ճոթերի հետ կապվում են նաև Գառնիի և Դվինի էնեոլիթյան շերտի խեցեղենը:

Հատկապես 1961 թ. Գառնիի պեղումներից ձեռք բերված նյութերում մենք հանդիպում ենք Քոսի ճոթերի 1-ին խմբի տիպի զավաթների մասեր, վզի հիմքում զծային զարդանախշերի գոտի, իսկ իրանի ուռուցիկ մասում սպիրալներով ավարտվող բարդ երկրաչափական կոմպոզիցիա (№ 125, 109):

Սակայն Քոսի ճոթերի խեցեղենի անալոգիաները վերը նշածով չեն սահմանափակվում և սերտորեն առնչվում են ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհի (այժմ թուրքական տիրուրիայում) բազմաթիվ էնեոլիթյան հուշարձանների խեցեղենի հետ, ինչպես օրինակ Իզդիրի հովտի (Արարատի ստորոտում) հուշարձանների, Զալդրանի դաշտավայրի, Էրզրումի շրջակայքի, Ալաշկերտի (Կարադոզ-Ղարաքիլիսա) դաշտի, Նախիչևանի շրջանի և Վանա լճի շրջակայքի հուշարձանների հետ: Հատկապես մեծ է նմանությունը Իզդիրի հովտի հուշարձանների հետ:

Յայցի գյուղում, Իզդիրից արևմուտք հայտնաբերվել են նույնատիպ եռմասնի զավաթների մասեր և խորթ թղարներ զարդարված շեփոններով և համակենտրոն շրջաններով, կատարված ուլեֆ-ներձկված լայն ակոսով³¹, խեցեղեններից մեկի վրա կրկնվում է Քոսի ճոթերի սպիրալներով ավարտվող բարդ կոմպոզիցիան³²:

³⁰ Б. А. К у ф т и н, Урартский „колумбарий“... у подошвы Арарата и Куро-Аракский Энеолит. Вестник Гос. Музея Грузии т. XIII В, Тб. 1949. стр. 103, табл. XXIX₂.

³¹ С. А. Burney, Eastern Anatolia in the chalcolitic and Early Bronze Age. A. S., vol. VIII, 1958, fig. 128, 129, 131.

³² Նույնը, նկ. 130:

նման խեցեղեն հայտնաբերվել է նաև Մայաբու գյուղի բնակատեղիում, նույնպես Իգդիրի հովտում³³:

Իրենց ձևով ու չափերով մասամբ Քոսի ձոթերի զավթներն են հիշեցնում Վանա լճի շրջակայքի մի շարք հուշարձաններից հայտնաբերված խեցեղենը: Օրինակ՝ Վանա լճի հյուսիսում Արճեշի³⁴ (էրնիս) դամբարաններից գտնված զավթները (Իրեմիրի բնակատեղիից)³⁵, Վանի ամրոցից հարավ-արևելք գտնված զավթները և այլն:

Քոսի ձոթերի սպիրալներով ավարտվող բարդ կոմպոզիցիան հիշեցնում է նաև Հաղար-թափայի (Մայաթիայի մոտ) խեցեղենը³⁶. նման ուլեթ-ներճկված սպիրալներ հանդիպում են նաև Սիրիայի և Պաղեստինի հուշարձանների խեցեղենի վրա³⁷:

Բավականին մոտ անալոգիաներ մենք գտնում ենք նաև Կարադի (էրզրումի մոտ) բնակատեղիի խեցեղենի հետ: Կարազում կան կավամանների մասեր, որոնք վրի հիմքում ունեն դժային երկրաչափական դարդանախշերի ժայլավեն, Քոսի ձոթերի տիպի³⁸:

Ինչպես Քոսի ձոթերի, այնպես էլ Կարադի համար բնորոշ են ուլեթ-բազմազար սպիրալները³⁹:

Սակայն Կարազում, ինչպես Քոսի ձոթերում (№ 11) հանդիպում են և այլ վարիանտներ, որտեղ մենք նկատում ենք սպիրալների երկրաչափականացման տեղեկեց, նույն ուլեթ-ակնոցաձև սպիրալը ներկայացված է, ոչ թե լրիվ կլոր ներճկումներով, այլ քառանկյունուն մոտեցող ներճկումներով⁴⁰, Կարազում մենք հանդիպում ենք նաև ուլեթ-բազմազար սպիրալ քառանկյունիների⁴¹: նման դարդանախշի մի մասը պահպանվել է Քոսի ձոթերի № 7 կավամանի դաճաղարդ բեկորի վրա: նույնատիպ քառանկյունիների մենք հանդիպում ենք Գառնիի բնակատեղիի ստորին շերտի խեցեղենում (№ 109, 1961 թ. պեղումները), Ամիրանիս Դորա⁴² (Ախյոխայի մոտ) բնակատեղիի խեցեղենում:

Ընդհանրապես ուլեթ-բազմազար սպիրալն էնեոլիթյան խեցեղենի դարդանախշերի բնորոշ հատկանիշներից մեկն է:

Այն հանդիպում է ակնոցաձև կրկնակի (զույգ) սպիրալի ձևով բացի վերը նշածներից նաև Ալազյադի խեցեղենի դարդանախշերում⁴³, Վրաստանում⁴⁴, Օղնիի (Դունիա) էնեոլիթյան շերտում⁴⁵, Սալկայի շրջանի Կանաչ-թափա կուրդանում⁴⁶, Հյուսիս-արևելյան Կովկասում՝ Կայա-կենտի էնեոլիթյան բնակատեղիում⁴⁷ և Լոզովոյի բնակատեղիում⁴⁸:

³³ Պ. Ֆ. Պետրովի պեղումները, նյութերը Վրաստանի Պետ. թանգարանում. ինվ. 30—14, հրատարակված են Բ. Ա. Կոֆտինի կողմից, Б. А. К у ф т и н, Урартский колумбарий, стр. 73—81.

³⁴ С. А. Burney. նշված աշխատությունը, նկ. 77—84:

³⁵ նույնը, նկ. 130:

³⁶ նույնը, էջ 201, նկ. 77—84:

³⁷ Ruth B. K. Amiran. Connections between Anatolia and Palestine in the Early Bronze Age. Reprinted from the Exploration journal, vol. 2, № 2, 1952, plate 5, նկ. 9.

³⁸ H. Z. Koşay, K. Turfan. Erzurum-Karaz kazisi raporu, Belleten, Turk Tarih Kurumu, XXIII, № 91. էջ 406, № 159 a.

³⁹ նույնը, էջ 390 № 35 a, 391, 392:

⁴⁰ նույնը, էջ 103 a, 98 a, 130:

⁴¹ նույնը, էջ 391 a, 170, էջ 404 № 128 a, էջ 403 № 131 a, 139 a.

⁴² նյութերը Վրաստանի Պետ. թանգարանում:

⁴³ Б. Б. Пиотровский. Археология Закавказья, Л., 1949, стр. 35—36. Այս կավամանը պահվում է Պետ. էրմիտաժում № 17/230:

⁴⁴ Е. П. Пчелина, Археологическая разведка в районе Триалетского хребта близ г. Тбилиси, ВГМГ, т. V, 1930, стр. 156—159, рис. 7.

⁴⁵ Б. А. К у ф т и н, Археологические раскопки 1947 г. в Цалкинском районе. Тб. 1948 г., стр. 30, табл. XXXV. 1948 թ. պեղումներով ձեռք բերած նյութերը Վրաստանի Պետ. թանգ. № 247:

⁴⁶ նույնը, էջ 25, տախտ. 25-րդ:

⁴⁷ А. П. К р у г л о в, Северовосточный Кавказ во II-I тыс. до н. э. МИА № 68, 1958, стр. 28, рис. 5.

⁴⁸ Е. И. К р у п н о в, Пикасипийская археологическая экспедиция. КСИИМК. вып. 55, 1954, стр. 99, рис. 5.

Սակայն Քոսի ճոթերի խեցեղենի անալոգիաները վերը նշածով չեն սահմանափակվում: Արտացոլելով տեղի վարպետությունը և զեղարվեստական տրադիցիաները, այն միաժամանակ սերտորեն առնչվում է Անդրկովկասի էնեոլիթյան այլ հուշարձանների հետ և հնարավորություն է տալիս ի հայտ բերել խեցեղենի ձևերի, կատարման տեխնիկական եղանակների և դարձամոտիվների մեջ եղած ընդհանրությունները:

Քոսի ճոթերի 1-ին խմբի հումասանի զավաթների (վզի հիմքում դժային երկրաչափակալ, իսկ իրանի ուռուցիկ մասում ուլեֆ-ներճկված սպիրալների կոմպոզիցիա) անալոգիաները մենտեսնում ենք Ղաղախի՝ Աղստաֆա-Չայի բնակատեղիում դեղին և սև փայլեցրած մակերեսով խեցեղենում⁴⁹:

Աղստաֆա-Չայի խեցեղենում կան նաև Քոսի ճոթերի 5-րդ խմբի № 2127.36 թասի անալոգիան, վզի հիմքում դժային երկրաչափական դարդանախշերի ժապավեն, ոչ թե կտրելու, այլ սեղմելու տեխնիկայով կատարված, ինչպես Քոսի ճոթերում է:

Նումասանի զավաթներ, նույն դարդանախշերով կարմիր և դեղնավուն գույնի պտկվել են նաև Քրիլխի մոտ՝ Սարուրթալոյում⁵⁰:

Թե ձևի, թե ուլեֆ-ներճկված դարդանախշերի մոտիվների և թե ընդհանրապես նրանց կատարման տեխնիկայի տեսակետից Քոսի ճոթերի զավաթներն են հիշեցնում Ե. Լալայանի կողմից 1905 թ. Վրաստանի պետական թանգարանին հանձնված զավաթները, որոնց Բ. Ա. Կուլտինը համարում է Նախիջևանի Քյուլ-Քեֆեյից բերված⁵¹:

Սակայն այս զավաթները իրենց ձևով և դարդանախշերով երբեք չեն կապվում Նախիջևանի Քյուլ-Քեֆեի II շերտի խեցեղենի հետ, որին հատուկ է փոսիկներն ու բշտիկները և որտեղ ուլեֆ-ներճկված և դժային երկրաչափական դարդանախշերը լրիվ բացակայում են:

Քոսի ճոթերի հումասանի զավաթներն արտակարգ համընկնում են նաև Բեշտաշենի ցիկլոպյան ամրոցի ստորին շերտի զավաթների մասերին, վզի հիմքում դժային դարդանախշերի ժապավեն, իսկ իրանի ուռուցիկ մասում նույն սպիրալների կոմպոզիցիան: Այստեղ մենք ունենք նաև կավամանների բեկորներ ուլեֆ-բազմադալար սպիրալների դարդանախշերով⁵²:

Այսպիսով, Քոսի ճոթերի էնեոլիթյան բնակատեղիի կոմպլեքսի ուսումնասիրությունը պարզեց, որ դեռևս 3-րդ հազարամյակում մ. թ. ա. տեղի բնակիչները բնակվել են կլոր կացարաններում, զբաղվել են երկրագործությամբ, անասնապահությամբ, շուրապարությամբ և մասամբ նաև սրբորգությամբ: Մեծ ծավալով զարդացրել են բրուտագործությունը, որը զարմանք է պատճառում արտակարգ զեղեցիկ դարդանախշերով, կատարման բարձր տեխնիկայով, ձևերի բազմադանոթյամբ և կատարելությունով:

Կասկածից վեր է, որ այդ վաղ երկրագործական անասնապահական կուլտուրան զբաղեցրել է ընդարձակ տիրույթ: Ընդգրկելով ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհը, Անդրկովկասը, նրա սահմանները հյուսիսում հասնում են մինչև հարավային Օսեթիա, իսկ նրա էլեմենտները թափանցում են մինչև Մուծիլի դյուղը (Չիկևիլի), հարավում ընդգրկելով Վանա լճի շրջակայքը: Հասնում են մինչև Գեոյ-Քեֆե (Ուրմիո) լիճը, հյուսիս-արևմուտքում ընդգրկում է Էրզրումի շրջանը (Կարաղ), իսկ էլեմենտները հասնում են մինչև Սվաղ (Չարա և Խաֆիկ) և Սալաթիա (Արզահան և Հևրիմիան), հարավ-արևմուտքում նրա էլեմենտները թափանցել են բավականին հեռու մինչև Սիրիա և Պաղեստին (Տարարա-էլ-Ակրադ, Կիրբետ-Կերակ):

Ինչպես տեսանք, մի հսկայական տերիտորիայում ուսումնասիրվող էպոսայում ի հայտ է գալիս իր հիմքում միասնական նյութական կուլտուրա, որի միասնությունը հստակապես ընդգրծված, հստակորեն նշվում է նրա համար բնորոշ խեցեղենով:

Խեցեղենի նմանություններն ի հայտ են գալիս ոչ միայն կավի բաղադրության, թրծման եղանակի, մակերեսի մշակման առանձնահատկությունների, կատարման տեխնիկայի միջոցով, այլ նաև խեցեղենի ձևերով, դարդանախշի միասնության և կատարման միջոցներով: Միաժամանակ խեցեղենի ուսումնասիրության միջոցով հաջողվում է դտնել նաև մի շարք տեղային առանձնահատկություններ:

Անդրկովկասյան էնեոլիթի թվադրման հարցում ներկայումս գիտնականների մեջ կան տարաձայնություններ: Ոմանք այն թվադրում են 3-րդ հազարամյակի վերջով և 2-րդ հազարամ-

⁴⁹ Նյութերը գտնվում են Բարվի պատմության ինստիտուտում:

⁵⁰ Նյութերը գտնվում են Վրաստանի Պետական թանգարանում:

⁵¹ Б. А. Куфтин, Урартский «колумбарий», стр. 97—98, рис. 53, 2, табл. XXIV.

⁵² Б. А. Куфтин Археологические раскопки в Триалети, стр. 479.

յակի սկզբով մ. թ. ա., իսկ ոմանք Լի այն թվագրում են 4-րդ հազարամյակի վերջով: Սակայն գիտնականների բացարձակ մեծամասնությունը իրավամբ Անդրկովկասի էնեոլիթը թվագրում են 3-րդ հազարամյակով մ. թ. ա.:

Քանի որ մենք դեռևս համոզեցուցիչ շերտագրական տվյալներ չունենք, չենք կարող Անդրկովկասի էնեոլիթի խրոնոլոգիական կտապները հստակորեն առանձնացնել: Սակայն որոշ գիտնականներ Անդրկովկասի էնեոլիթյան հուշարձանների պերիոդիցիայի նկատմամբ մի շարք հետաքրքիր գիտողություններ ունեն:

Հայաստանում, առաջինը Բ. Բ. Պիոտրովսկին որոշ տարրերակում մտցրեց էնեոլիթյան խեցեղենի պարզանախշերի մեջ, այն բացատրելով ժամանակագրական տարրերությամբ, Շրեշ բլուրը և Քյուլ-Քափան համարելով ավելի վաղ կտապ, քան Շենդավիթը, իսկ էլարի բնակատեղին համեմատաբար ուշ⁵³:

Նման բնույթի մի այլ արժեքավոր գիտողություն է արել Բ. Ա. Կուֆտինը, Բեշտաշենի էնեոլիթյան խեցեղենը բաժանելով երեք խմբի, առաջին խմբին վերադրելով հաստ խեցի և մակերեսի ոչ շատ լավ մշակում, իսկ երկրորդ խումբը բնութագրելով բարձր տեխնիկական և զեղարվեստական որակով, վերջինիս մոտեցրել է Շենդավիթի, Շրեշ բլուրի և Քաղավորանիստի խեցեղենը⁵⁴:

Եթե խմբավորենք Հայաստանի էնեոլիթյան խեցեղենը, ապա առաջին խմբի մեջ կմտնեն Լոմիաձնի բնակատեղիների խեցեղենը (Շրեշ բլուր, Քյուլ-Քափա) և Շենդավիթի խեցեղենի մի մասը, որոնց համար բնորոշ են դժային կտրած երկրաչափական պարզանախշերի բացակայությունը և լայնակուս մոնումենտալ զարդանախշերի զարգացումը: Այս խմբին հաջորդում է Քոսի ձոթերի և Քաղավորանիստի խեցեղենը, որը կարծես անցման հատկանիշներով, օժանդակ խումբ է կազմում: Այստեղ արդեն հանդես են դալիս նեոլիթյան երկրաչափական զարդանախշերի գոտին, ունիֆ-ներճկված զարդանախշերը պահպանվում են, բայց կատարված են ոչ թե լայն ակոսով, այլ նեղ և ոչ խորը ակոսով: 2-րդ խմբի մեջ մտնում է Շենդավիթի այն խեցեղենը, որտեղ ունիֆ-ներճկված զարդանախշերը քիչ տեղ են զբաղում և իրենց տեղը զիջում են նեոլիթյան երկրաչափական զարդանախշերին, որոնք այստեղ մեծ զարգացում են ստանում:

Շենդավիթի և էլարի միջև անցման հատկանիշներով մի խումբ է կազմում Գառնին, որտեղ կան և Շենդավիթին բնորոշ խեցեղեն (դժային-երկրաչափական պարզացած զարդանախշերով գոտիներ) և էլարին (խեցեղեն, զարդարված ներճկված փոսիկներով): Երրորդ խումբը կազմում է էլարի ուշ էնեոլիթյան կամ վաղ բրոնզի խեցեղենը:

Այսպիսով այս հուշարձանները կարծես թե բնութագրում են Անդրկովկասյան էնեոլիթի զարգացման տարրեր կտապները, սակայն համոզեցուցիչ շերտագրական տվյալների բացակայության պայմաններում դժվար է ասել, մենք գործ ունենք լուրջ վարիանտների, թե՛ զարգացման տարրեր աստիճանների, պերիոդների հետ:

Այսպիսով Քոսի ձոթերի խեցեղենը մի անցողիկ օղակ է կազմում էլմիաձնի և Շենդավիթի զարդացած դժային զարդանախշերով խեցեղենի միջև: Հենվելով այս տվյալների վրա, Քոսի ձոթերի ստորին շերտը կարելի է թվագրել 3-րդ հազարամյակի 1-ին կեսի վերջով մ. թ. ա.

⁵³ Б. Б. Пиотровск: и й, Археология Закавказья, стр. 34—36.

⁵⁴ Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, стр. 115—117.